

Deze noten zijn afkomstig uit het boek *De Risico's van het Denken. Het treffen tussen Indiaanse spiritualiteit en techniek* van Jaap Breeveld. Copyright Stichting ReRun Producties & Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht, 1992. www.rerunproducties.nl

Noten

1. Het fort van de rede

1. Takeo Doi, *The Anatomy of Dependence* (uit het Japans vertaald door John Bester, Tokio: Kodansha International, 1973), pp. 148-49. In zijn vertaling heeft Bester het woord 'rede' overigens zelf niet cursief laten afdrukken. Ook wanneer in citaten elders in dit boek woorden schuin zijn afgedrukt is dat, in de meeste gevallen, onder mijn verantwoordelijkheid gebeurd.
2. Daniel J. Boorstin, *The Republic of Technology: Reflections on Our Future Community* (New York: Harper & Row, 1978), p. 96.

2. De zeven steden van Cibola

1. Lord Arnold Toynbee, 1974, geciteerd in Stan Steiner, *The Vanishing White Man* (New York: Harper & Row, 1976), p. 286.
2. Ibid., p. 122.
3. Leslie Marmon Silko, *Ceremonie* (vertaling van *Ceremony*, 1977, vertaald door Marijke Emeis, Amsterdam: In de Knipscheer), p. 144.
4. Ibid., p. 149.
5. Ibid., pp. 149-55.

3. De nacht dat alle honden blaften

1. Dit citaat van Franz Marc en eerdere aanhalingen met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog zijn ontleend aan Willem Ellenbroek, 'Hoe vaker je sterft hoe intenser je leeft: De militaire ervaringen van Duitse en Geallieerde kunstenaars in de Eerste wereldoorlog', in het Kunst en Cultuur-katern van *de Volkskrant* van 20 dec. 1985, p. 19.
2. Daniel J. Kevles, *The Physicists: A History of a Scientific Community in Modern America* (New York: Alfred A. Knopf, 1978), p. 175.
3. Deze citaten zijn alle ontleend aan wetenschapstijdschriften die tussen 1921 en 1923 verschenen. Bron: Kevles, *The Physicists*, pp. 175-76.
4. Ibid., p. 166.
5. Jacob Bronowski, *De mens in wording* (vertaling van *The Ascent of Man*, 1973,

- vertaald door H.J. Bergmans, Amerongen: Gaade, 1978), p. 364.
6. Niels Bohr, geciteerd in Kevles, *The Physicists*, p. 167.
 7. Lord Rutherford, geciteerd *ibid.*, p. 271.
 8. Leo Szilard, geciteerd in Bronowski, *De mens in wording*, p. 369.
 9. Szilard, geciteerd in Brian Easlea, *Fathering the Unthinkable: Masculinity, Scientists and the Nuclear Arms Race* (Londen: Pluto Press, 1983), p. 55.
 10. Szilard, geciteerd in Bronowski, *De mens in wording*, p. 18.
 11. *Ibid.*, p. 341.
 12. George Uhlenbeck, geciteerd in Kevles, *The Physicists*, p. 324.
 13. Sam Goudsmit, geciteerd in de film 'The building of the bomb' van R. W. Reed. Deze film werd in 1981 uitgezonden door de VPRO. De uitzending vond plaats in het kader van een serie televisiedocumentaires gewijd aan *Het Atoom*. Naar aanleiding van deze uitzendingen is een boekje met dezelfde titel samengesteld door Hetty van der Meij, Irene Breedijk en Roelof Kiers (Hilversum: VPRO, 1981). Het citaat van Goudsmit staat op p. 9.
 14. Kevles, *The Physicists*, p. 326.
 15. Arthur Compton, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 87.
 16. Compton, geciteerd in Richard Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb* (New York: Simon & Schuster, 1988), p. 442.
 17. Hans A. Bethe, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 194.
 18. Lew Kowarski, geciteerd *ibid.*, p. 43.
 19. Compton, geciteerd *ibid.*, p. 88.
 20. Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*, p. 432.
 21. Van der Meij, Breedijk en Kiers, *Het Atoom*, p. 14.
 22. J. Robert Oppenheimer, geciteerd *ibid.*, p. 13.
 23. Herbert York, geciteerd in Max Pam en Rob Sijmons, 'Het probleem met iedere oorlog is dat iedereen het gevoel krijgt dat hij met iets belangrijks bezig is', in *Vrij Nederland*, 4 dec. 1976, p. 9.
 24. Edward Teller, geciteerd in *Het Atoom*, p. 39.
 25. Ontleend aan Robert Jay Lifton, *The Future of Immortality and Other Essays for a Nuclear Age* (New York: Basic Books, 1987), p. 33 en Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*, pp. 733-34.
 26. Dit citaat en alle hieraan voorafgaande citaten die betrekking hebben op het advies van de Interim-Commissie zijn ontleend aan Alice Kimball Smith, *A Peril and a Hope: The Scientists' Movement in America: 1945-47* (Cambridge, Mass.: MIT Press, [1965] 1971), pp. 35-50.
 27. Generaal Farrell, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 95.
 28. Silko, *Ceremonie*, pp. 268-69.
 29. Ontleend aan Ferenc Morton Szasz, *The Day the Sun Rose Twice: The Story of the Trinity Site Nuclear Explosion, July 16, 1945* (Albuquerque: Univ. of New Mexico Press, 1985), p. 58 en Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 90.
 30. William L. Laurence, geciteerd in Smith, *A Peril and a Hope*, p. 76.

31. Oppenheimer, geciteerd in Szasz, *The Day the Sun Rose Twice*, p. 41.
32. Kenneth Bainbridge, geciteerd in Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*, p. 675.
33. Smith, *A Peril and a Hope*, p. 77.
34. Eugene Rabinowitch, geciteerd *ibid.*, p. 75.
35. Citaten van Oppenheimer, ontleend aan respectievelijk Bill Zimmerman et al., 'People's Science', in Rita Arditti, Pat Brennan en Steve Cavrak (eds.), *Science and Liberation*, p. 307 en Eric Bentley, 'The Science Fiction of Bertolt Brecht', in Eric Bentley (ed.), *Galileo: A Play by Bertolt Brecht* (New York: Grove Press, 1966), p. 24.
36. Bernard Charbonneau, geciteerd in Jacques Ellul, *The Technological System* (vertaling van *Le Système technicien*, 1977, vertaald door Joachim Neugroschel, New York: Continuum, 1980), pp. 337-38.
37. York, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 138.
38. York, geciteerd in Pam en Sijmons, 'Het probleem met iedere oorlog'.
39. Smith, *A Peril and a Hope*, p. 61.
40. Freeman Dyson, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 157.
41. York, geciteerd in Pam en Sijmons, 'Het probleem met iedere oorlog'.
42. Oppenheimer, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 90.
43. Elting E. Morison, geciteerd in Smith, *A Peril and a Hope*, pp. 68-70.
44. Charles Perry, in een interview van programmamaker Roelof Kiers dat deel uitmaakt van de film 'Mijn God, wat hebben we gedaan'. Deze documentaire werd in 1981 door de VPRO-televisie uitgezonden. Dit citaat is, evenals de hierna volgende citaten van Jacob Beser, Paul Tibbets en Tom Ferebee, ontleend aan *Het Atoom*, pp. 40-50.
45. Laurence, geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 113.
46. Philip Morrison, geciteerd in Smith, *A Peril and a Hope*, p. 115.
47. Günther Anders, geciteerd in Wim Notenboom, 'Niet ons verstand, maar onze fantasie schiet tekort; een gesprek met de Duitse filosoof Günther Anders', in *de Groene Amsterdammer*, 9 mei 1979, p. 15.
48. Oppenheimer, geciteerd in Gregory Bateson, 'Nuclear addiction: Bateson to Saxon', in *The CoEvolution Quarterly*, No. 18, zomer 1978, p. 16.
49. Ontleend aan Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 111.
50. Ontleend aan Smith (inclusief citaten), *A Peril and a Hope*, pp. 287-88.

4. Het patroon dat verbindt

1. Mary Catherine Bateson (MCB), *With a Daughter's Eye: A Memoir of Margaret Mead and Gregory Bateson* (New York: William Morrow and Company, 1984).
2. Margaret Mead over Gregory Bateson., geciteerd in David Lipset, *Gregory Bateson: The Legacy of a Scientist* (Boston: Beacon Press, 1982), p. 166.
3. *Ibid.*, p. 125.
4. MCB, *Daughter's Eye*, p. 23.

5. Gregory Bateson (GB), *Steps to an Ecology of Mind* (New York: Ballantine Books, [1972] 1980), p. 162.
6. Ontleend aan GB, 'Letter to the Regents of the University of California', in *The CoEvolution Quarterly*, winter 79/80, p. 22.
7. GB, *Steps*, p. 146.
8. Bateson gaf deze lezing in augustus 1968 op de 'Conference on the Dialectics of Liberation' te Londen. De tekst van de rede is terug te vinden in GB, *Steps*, pp. 426-39.
9. GB, geciteerd in Bill Devall en George Sessions, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered* (Salt Lake City, Utah: Peregrine Smith Books, 1985), p. 1.
10. Ontleend aan GB, *Steps*, pp. 488-93 en MCB, *Daughter's Eye*, pp. 182-84.
11. GB, *Mind and Nature: A Necessary Unity* (New York: Bantam Books, 1980), p. 109. Dit boek is vertaald onder de titel *Het verbindend patroon* (Amsterdam: Bert Bakker, 1984). De vertaling werd verricht door Evelien Tonkens, Paul Sandwijk en Ton Maas. Hier is echter (en in een aantal gevallen hierna) de voorkeur gegeven aan een eigen vertaling.
12. GB, geciteerd in Stewart Brand, 'Both Sides of the Necessary Paradox: Meditations on Gregory Bateson and the death of the Bread-and-Butterfly', in *Harper's Weekly*, nov. 1973, p. 35.
13. GB, *Mind and Nature*, p. 40.
14. GB, *Steps*, p. 444.
15. Ibid., p. 480.
16. GB, *Mind and Nature*, p. 28.
17. Ibid., p. 32.
18. GB, *Steps*, pp. 434-35.
19. GB, 'They threw God out of the Garden: Letters from Gregory Bateson to Philip Wylie and Warren McCulloch' (geregigeerd door Rodney E. Donaldson), in *The CoEvolution Quarterly*, winter 1982, p. 64.
20. GB, *Steps*, p. 146.
21. Ibid., p. 485.
22. J. Robert Oppenheimer, geciteerd door zijn broer Frank Oppenheimer in Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*, p. 675.
23. Dit citaat en de vorige citaten van William Barrett zijn afkomstig uit zijn boek *The Illusion of Technique: A Search for Meaning in a Technological Civilization* (Garden City, New York: Anchor Press/Doubleday, 1978), pp. 22, 191.
24. René Descartes, *Over de methode* (vertaling van *Discours de la méthode*, 1637, vertaald en ingeleid door Th. Verbeek, Amsterdam: Boom Meppel, 1979), pp. 96-97.
25. Ibid., pp. 57-58.
26. GB, *Steps*, p. 337.
27. Ontleend aan Lipset, *Gregory Bateson*, p. 265.
28. Jack D. Forbes, geciteerd in Jacques de Kort, 'Strijd en Spiritualiteit', in *Tribaal*, nr.

- 12, jan. 1984, p. 0.
29. GB, *Steps*, p. 433.
 30. Ibid., p. 485.
 31. GB, *Steps*, p. 451, en ook p. 493. Zie ook Lipset, *Gregory Bateson*, p. 285.
 32. Deze en vorige aanhaling ontleend aan MCB, *Daughter's Eye*, p. 96.
 33. MCB, *ibid.*, p. 16.
 34. GB, *Mind and Nature*, p. 8.
 35. MCB, *Daughter's Eye*, p. 229.
 36. Heinz Von Foerster, 'Epistemology of Communication', in Kathleen Woodward (ed.), *The Myths of Information: Technology and the Postindustrial Culture* (London: Routledge & Kegan Paul, 1980), p. 20.
 37. GB, geciteerd in Stephen Nachmanovitch, 'Gregory Bateson: Old men Ought to be Explorers', in *The CoEvolution Quarterly*, herfst 1982, p. 38.
 38. Norbert Wiener, geciteerd in Lipset, *Gregory Bateson*, p. 178.
 39. GB, geciteerd in John Brockman, 'Introduction', in John Brockman (ed.), *About Bateson* (New York: E.P. Dutton, 1979), pp. 9-10.
 40. Ontleend aan MCB, *Daughter's Eye*, p. 96.
 41. GB, *Mind and Nature*, p. 241.
 42. Ontleend aan MCB, *Daughter's Eye*, p. 96.
 43. GB, *Steps*, pp. 436, 437.
 44. Ibid., pp. 436-37.
 45. Ibid., pp. 488-90.
 46. MCB, *Daughter's Eye*, p. 188.
 47. GB, *Steps*, p. 460; zie ook Lipset, *Gregory Bateson*, p. 273.
 48. GB, *Steps*, p. 317.
 49. Ibid., pp. 484-85.
 50. GB, geciteerd in Lipset, *Gregory Bateson*, p. 270.
 51. GB, *Steps*, p. 461.
 52. GB, *Mind and Nature*, p. 155.
 53. Bob Scholte, citaat ontleend aan radioprogramma *Het Voordeel van de Twijfel* van het Humanistisch Verbond (titel van de uitzending: 'De Nieuwe Tijd'), 18 en 19 sept. 1984.
 54. GB, *Mind and Nature*, p. 19.
 55. Arnold Toynbee, 'The Religious Background of the Present Environmental Crisis', in David and Eileen Spring (eds.), *Ecology and Religion in History* (New York: Harper & Row, 1974), pp. 146-47.
 56. GB, *Steps*, p. 434.
 57. GB, *Mind and Nature*, p. 164.
 58. GB, *Steps*, p. 492.
 59. GB, 'The double bind - misunderstood?', in *Psychiatric News* 13, 1978, p. 40.
 60. Ontleend aan Lipset, *Gregory Bateson*, p. 189.
 61. Brand, 'Both Sides of the Necessary Paradox', p. 27.

62. GB, *Steps*, p. 91; zie ook Lipset, *Gregory Bateson*, p. 168.
63. P.L. Travers, *Mary Poppins*, (New York: Harcourt, Brace, 1934), p. 121, geciteerd in Lipset, *Gregory Bateson*, p. 213.
64. GB, *Steps*, p. 210.
65. H.J.A. Hofland, 'Het Schizofrene Amerika', in *de Haagse Post*, 12 april 1986, p. 23.
66. Zie GB, 'The Cybernetics of "Self"; A Theory of Alcoholism', in *Steps*, pp. 309-37. Dit hoofdstuk is in het Nederlands vertaald door Ton Maas en gepubliceerd in het tijdschrift *Kaos*, nr. 10, mei 1987, pp. 14-19.
67. GB, *Steps*, p. 313.
68. GB en MCB, *Angels Fear: Towards an Epistemology of the Sacred* (New York: Bantam Books, 1988), p. 71. Van dit boek is inmiddels een vertaling verschenen, getiteld *Waar engelen zich niet wagen: Een kentheorie van het heilige* (Amsterdam: Contact, 1990). De vertaling werd verricht door Ton Maas en Frits Smeets.
69. Ibid.
70. Ontleend aan Lipset, *Gregory Bateson*, p. 290.
71. GB, geciteerd *ibid.*, p. 281.
72. GB, geciteerd *ibid.*, p. 293.
73. Zie *ibid.*, p. 284.
74. GB, *Steps*, p. 462.
75. Lipset over GB, *Gregory Bateson*, p. 287.
76. Zie bijvoorbeeld Po-Keung Ip, 'Taoism and the Foundations of Environmental Ethics', in *Environmental Ethics*, Vol. 5, winter 1983, pp. 335-43.
77. Lipset, *Gregory Bateson*, p. 287.
78. MCB, *Daughter's Eye*, p. 188.
79. GB, geciteerd in Lipset, *Gregory Bateson*, p. 219.
80. MCB, *Daughter's Eye*, p. 230.
81. GB, *Mind and Nature*, p. 19.
82. Ibid.
83. GB, geciteerd in Lipset, *Gregory Bateson*, p. 301.
84. MCB, 'Six Days of Dying', in *The CoEvolution Quarterly*, winter 1980, p. 6.
85. MCB, *Daughter's Eye*, p. 221.
86. Lipset, *Gregory Bateson*, p. 304.
87. Kafttekst van het boek *About Bateson*.
88. Een gerucht dat de ronde deed onder psychiatrische patiënten van het Veterans Administration Hospital in Palo Alto, Californië, die deelnamen aan de discussiebijeenkomsten die Bateson begin jaren vijftig in dit ziekenhuis organiseerde. Ontleend aan Lipset, *Gregory Bateson*, pp. 196-97.
89. Jay Haley, geciteerd *ibid.*, p. 237.

5. De ongelooflijke omkering

1. Jacques Ellul (JE), *In Season, out of Season* (vertaling van *A temps et à contretemps*, 1981, een boek dat is gebaseerd op interviews van Madeleine Garrigou-Lagrange met Ellul, New York: Harper and Row, 1982), p. 56.
2. Ibid., pp. 175-76.
3. JE, *La Technique ou l'Enjeu du siècle* (Parijs: Armand Colin, 1954); het boek is in het Engels vertaald als *The Technological Society* (vertaald door John Wilkinson, New York: Vintage Books, 1964).
4. JE, *In Season*, pp. 25-26.
5. Zie JE, 'The Technological Order', 1962, in Carl Mitcham and Robert Mackey (eds.), *Philosophy and Technology: Readings in the philosophical problems of technology* (vertaald door John Wilkinson, New York: The Free Press, 1972), p. 86. Zie ook JE, *The Technological System* (vertaling van *Le Système technicien* [Parijs: Calmann-Lévy, 1977], vertaald door Joachim Neugroschel, New York: Continuum, 1980), p. 176.
6. JE, *Perspectives On Our Age: Jacques Ellul Speaks on his Life and Work* (gebaseerd op een interview met Ellul van William H. Vanderburg, vertaald door Joachim Neugroschel, Toronto, Canada: Canadian Broadcasting Corporation, 1981), p. 33.
7. JE, *Society*, p. xxv.
8. JE, *System*, p. 168.
9. JE, *Perspectives*, pp. 69-70.
10. JE, *System*, p. 158.
11. Ibid., p. 89.
12. John Boli-Bennett, 'The Absolute Dialectics of Jacques Ellul', in Paul T. Durbin (ed.), *Research in Philosophy & Technology Vol. 3* (Greenwich, Conn.: Jai Press, 1980), p. 182.
13. JE, *Society*, p. 93.
14. JE, *System*, p. 108.
15. Ibid., p. 87.
16. Ibid., p. 78.
17. JE, *Society*, pp. 426-27.
18. JE, *System*, p. 80.
19. Joseph Goebbels, geciteerd in JE, *Society*, p. 420.
20. JE, *System*, p. 319.
21. JE, 'The Technological Order', p. 91.
22. JE, geciteerd in William Kuhns, *The Post-Industrial Prophets: Interpretations of Technology* (New York: Harper & Row, 1973), p. 82.
23. JE, *Society*, p. 302.
24. JE, *System*, pp. 101-02.
25. Dit citaat en de twee voorafgaande citaten: *ibid.*, respectievelijk pp. 101, 106, 95.
26. JE, 'Nature, Technique and Artificiality' (vertaling Katherine Temple), in *Research in Philosophy & Technology Vol. 3*, p. 276.

27. Ibid., p. 275.
28. Ibid., p. 276.
29. JE, *System*, pp. 154-55. Zie ook JE, *Society*, p. 111.
30. JE, *System*, pp. 117-18.
31. Zie JE, *Society*, p. 110.
32. Ibid., p. 79.
33. Zie JE, *System*, pp. 250-53, 347n.
34. JE, *Society*, p. 130.
35. Ibid., p. 126.
36. JE, *The Betrayal of the West* (vertaling van *Trahison de l' Occident* [Parijs: Calmann-Lévy, 1975], vertaald door Matthew J. O'Connell, New York: Seabury Press, 1978), p. 17.
37. Ibid., p. 17. Zie ook JE, *System*, pp. 178-95.
38. JE, *Betrayal*, p. 32.
39. JE, *Society*, p. 426.
40. Ibid., p. 431.
41. JE, 'Nature', p. 277.
42. Ibid.
43. JE, *System*, p. 74.
44. Ibid., p. 74.
45. Ibid., p. 39.
46. JE, *Society*, p. 325.
47. JE, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes* (vertaling van *Propagandes* [Parijs: Armand Colin, 1962], vertaald door Konrad Kellen en Jean Lerner, New York: Alfred A. Knopf, 1965), p. 169.
48. Ontleend aan een samenvatting door Daniel Cérézuelle van René Duchet, *Bilan de la civilisation technicienne* (1955). In Cérézuelle, 'Fear and Insight in French Philosophy of Technology', vertaald door Simone Inkle en Katherine Temple, in Paul T. Durbin (ed.), *Research in Philosophy & Technology Vol. 2* (Greenwich, Conn.: Jai Press, 1979), pp. 57-58.
49. Beide citaten uit JE, *System*, p. 254.
50. JE, *Propaganda*, p. 147.
51. Ibid., p. 160.
52. Ibid., p. xvii.
53. Ibid., p. 140.
54. Ibid., p. 257.
55. Ibid., p. 31.
56. Ibid., p. 15.
57. Ibid., p. xviii.
58. Ibid.
59. Ibid., pp. xv-xvi.
60. JE, 'Nature', p. 275.

61. Ibid., p. 281.
62. Ibid., p. 267.
63. Ibid., p. 270.
64. JE, 'The Technological Order', p. 91.
65. JE, *Perspectives*, p. 76.
66. JE, *Society*, p. 140.
67. JE, 'The Technological Order', p. 90.
68. JE, *System*, p. 225.
69. Zie JE, 'Nature', p. 282.
70. JE, *Society*, pp. xxx-xxxi.
71. JE, *In Season*, pp. 73-74.
72. Steiner, *The Vanishing White Man*, pp. 253, 264-65.

6. De Conquista

1. Ontleend aan Samuel E. Morison (ed.), *Journals and Other Documents on the Life and Voyages of Christopher Columbus* (New York: Heritage, 1963), pp. 64-65, 128-30.
2. Ontleend aan Duncan Castlereagh, *Het tijdperk der grote ontdekkingen* (vertaling van *The Great Age of Exploration*, Rotterdam: Lekturama, 1971), p. 85.
3. Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494), *Over de menselijke waardigheid* (vertaling van *De dignitate hominis*, 1486, vertaald uit het Latijn door J. Hemelrijk, Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1968), p. 29.
4. Columbus, geciteerd in Carl L. Becker, *Beginnings of the American People* (Ithaca, New York: Cornell Univ. Press, [1915] 1967), p. 12.
5. Ontleend aan Herbert E. Bolton, *Coronado: Knight of Pueblos and Plains* (Albuquerque, Univ. of New Mexico Press, [1949] 1974), p. 6.
6. Vine Deloria Jr., *God is Red* (New York: Delta Books, [1973] 1981), p. 275.
7. Deze getallen zijn ontleend aan Hans Magnus Enzensberger, *Duitsland, Duitsland onder andere* (vertaling van *Deutschland, Deutschland unter anderem*, vertaald door T. ETTY, Utrecht: A.W. Bruna en Zoon, 1970), p. 99, en aan Tzvetan Todorov, *The Conquest of America: The Question of the Other* (vertaling van *La Conquête de l'Amérique*, 1982, vertaald door Richard Howard, New York: Harper & Row, 1985), p. 133.
8. Ontleend aan Todorov, *The Conquest of America*, pp. 107-08.
9. Ibid., pp. 146-49.
10. Ontleend aan Bolton, *Coronado*, p. 121 en Simon Dresner, *De verovering van de wildernis* (vertaling van: *Rivers of Destiny*, Rotterdam: Lekturama, 1971), p. 45.
11. Deloria, *God is Red*, p. 273.
12. Ontleend aan Dresner, *De verovering van de wildernis*, p. 38.
13. Francisco Pizarro, geciteerd in Nicholas Hordern, *Naar de schatkamers van de inca's* (vertaling van *God, Gold and Glory*, Rotterdam: Lekturama, 1971), p. 108.

14. Citaat uit een bewaard gebleven verslag van het debat in Valladolid, ontleend aan Enzensberger, *Duitsland*, p. 119.
15. Ibid.
16. Columbus, geciteerd in Robert F. Berkhofer Jr., *The White Man's Indian: Images of the American Indian from Columbus to the Present* (New York: Vintage Books, 1979), p. 6.
17. Amerigo Vespucci, geciteerd *ibid.*, p. 9.
18. Andrew Sinclair, *The Savage: A History of Misunderstanding* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1977), p. 22.
19. Bartolomé de Las Casas, geciteerd in Enzensberger, *Duitsland*, p. 16.
20. Sinclair, *The Savage*, p. 25.
21. *Ibid.*, p. 26.
22. Ontleend aan Todorov, *The Conquest of America*, p. 148.
23. Dit gedicht van de Indiaanse schrijver en dichter Simon J. Ortiz is nog niet eerder in druk verschenen. Ortiz, die zelf in Acoma is opgegroeid, heeft de tekst belangeloos beschikbaar gesteld voor publikatie in dit boek.
24. Enzensberger, *Duitsland*, p. 121.
25. Berkhofer, *The White Man's Indian*, p. 119.
26. Ontleend aan Enzensberger, *Duitsland*, p. 120.
27. Las Casas, geciteerd in Berkhofer, *The White Man's Indian*, p. 11.
28. Las Casas, geciteerd in Enzensberger, *Duitsland*, pp. 114-15.
29. Deloria, *God is Red*, pp. 281-82.
30. Willa Cather, *De strijd van de aartsbisschop* (vertaling van *Death Comes for the Archbishop*, 1927, Utrecht: Het Spectrum, N.D.), p. 6. Hoewel Willa Cather ten behoeve van haar roman de historische gegevens naar eigen goeddunken rangschikte - schrijven Edward en Lilian Bloom in *Willa Cather's Gift of Sympathy* (Carbondale: Southern Illinois Univ. Press, 1964, p. 235) - heeft zij de informatie niet vervormd en is zij niet al te ver afgeweken van de historische feiten. Voor een belangrijk deel is *De strijd van de aartsbisschop* gebaseerd op de biografie van de vicaris van de aartsbisschop *The Life of the Right Reverend Joseph P. Macheboeuf* van William J. Howlett (Pueblo, Colorado, 1908). Alle hierna volgende citaten zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit *De strijd van de aartsbisschop*.
31. In haar roman geeft Willa Cather de aartsbisschop de fictieve naam 'Jean-Marie Latour'.
32. Kافتtekst van *De strijd van de aartsbisschop*. Auteur onbekend.
33. Jean Baptiste Lamy, geciteerd in Paul Horgan, *Lamy of Santa Fe: His Life and Times* (New York: Farrar, Straus and Giroux, [1975] 1980), p. 107.
34. Lamy, geciteerd *ibid.*
35. Lamy, geciteerd *ibid.*, p. 384.
36. Uit een telegram van de gouverneur van New Mexico aan president Nickerson, geciteerd *ibid.*, p. 385.

37. Lamy, geciteerd *ibid.*, p. 385.
38. Jonathan Northon Leonard, *Ruimtevaart: fantasie en werkelijkheid* (vertaling van *Flight into Space: Facts, Fancies and Philosophy*, vertaald door A. Kolsteren, Utrecht: Het Spectrum, N.D.), pp. 12-13.

7. Een politiemacht in de ruimte

1. Jean Baudrillard, *De fatale strategieën* (vertaling van *Les stratégies fatales*, 1983, vertaald door Maurice Nio en Kees Vollemans, Amsterdam: Duizend & Een, 1985), p. 64.
2. *Ibid.*, p. 71.
3. Mr Jim Janssen van Raay, geciteerd in Pieter Nouwen, 'De ethiek hiervan heeft mij persoonlijk meteen aangesproken', in *Elseviers Weekblad*, 20 april 1985, p. 8.
4. Baudrillard, *De fatale strategieën*, pp. 58-59.
5. President Reagan, geciteerd in Gar Smith, 'America and the Battle for Star Wars Supremacy', in *Not Man Apart*, Friends of the Earth, San Francisco, febr. 1985.
6. President Reagan, geciteerd in Jeff Smith, 'Reagan, Star Wars, and American Culture', in *Bulletin of the Atomic Scientists*, jan./febr. 1987, p. 22.
7. President Reagan in een speech voor studenten in Fallston, Maryland, 1985, geciteerd *ibid.*, p. 23.
8. Devall en Sessions, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, pp. 5-6.
9. Ellul, *System*, p. 313.
10. Erik H. Erikson, *Identiteit, jeugd en crisis* (vertaling van *Identity, Youth and Crisis*, 1968, vertaald door A. Wagenaar-Cornelissen, Utrecht: Het Spectrum, 1972).
11. William J. Broad, *Star Warriors: A penetrating look into the lives of the young scientists behind our space age weaponry* (New York: Simon & Schuster, 1985).
12. *Ibid.*, p. 113.
13. *Ibid.*, p. 118.
14. Peter Hagelstein, geciteerd *ibid.*, p. 105.
15. *Ibid.*, p. 112.
16. Broad, 'Het geheim achter Star Wars' (vertaling Hans Friedeman), *de Volkskrant*, Wetenschap & Samenleving-katern, 7 sept. 1985, p. 33.
17. Hagelstein, geciteerd in Broad, *Star Warriors*, p. 117.
18. Hagelstein, geciteerd *ibid.*, pp. 126-27.
19. Hagelstein, geciteerd in Boyce Rensberger, 'A Top SDI Scientist Leaves U.S. Weapons Research', in *International Herald Tribune*, 12 sept. 1986.

8. Indianen in Dodewaard

1. Zie ook Jan Kuitenbrouwer, 'Indianen in Dodewaard: Wij zijn tegen alle technologie', in *de Haagse Post*, 3 okt. 1981.
2. Dit citaat is, net als de meeste hierna volgende citaten in verband met Dodewaard, ontleend aan een radio-uitzending van VARA's *ZI*, getiteld 'Dodewaard en het

- gas-scenario' (11 dec. 1982, produktie Wim Kayzer).
3. Vertaling van 'The Coming of the White Man: The Pretty Colored Snake - A Cherokee story', ontleend aan Shirley Hill Witt and Stan Steiner (eds.), *The Way: An Anthology of American Indian Literature* (New York: Vintage Books, 1972), pp. 3-4.
 4. Citaat uit een brief die traditionele Hopi-leiders en -clanhoofden in 1949 aan president Truman zonden, geciteerd *ibid.*, p. 242.
 5. Citaat uit een brief van traditionele Hopi-leiders aan president Nixon, gedateerd 4 aug. 1970, eigen kopie.
 6. Steiner, *The Vanishing White Man*, p. 276.
 7. Citaat van Hopi-woordvoerder Thomas Banyacya, opgetekend uit de film *Broken Rainbow* van producentes Victoria Mudd en Maria Florio (Malibu, Cal.: Earthworks, 1985).
 8. Arne Naess, geciteerd in Devall en Sessions, *Deep Ecology*, p. 74.
 9. Ontleend aan Tom. F. Tarbet, 'The gourd of ashes & the house of mica', *Santa Fe News and Review*, Santa Fe, New Mexico, febr. 1984.
 10. Opgetekend na een persoonlijk gesprek met Thomas Banyacya tijdens de *Elders Circle* van 1983 in Santa Clara Pueblo.
 11. Citaat uit 'Report from the Elders Circle', in *Akwesasne Notes*, winter 1983, Vol. 15/6, Mohawk Nation, New York, pp. 8-9.
 12. Loren Eiseley, *The Invisible Pyramid* (New York: Charles Scribner's Sons, 1970), p. 137.

9. Het einde van de regenboog

1. Ellul, *Society*, pp. 142-43.
2. Ronald Enroth, geciteerd in Pieter Nouwen, 'Californië: vrijhaven voor ondernemers en gelovigen', in *Elseviers Weekblad*, 1987, kopie, datum onbekend.
3. Ontleend aan Marilyn Fergusons speech op 21 november 1984 in de Sonesta Koepelzaal te Amsterdam. Dit citaat is, net als de hier volgende aanhalingen van Ferguson (tenzij anders aangegeven), overgenomen uit eigen aantekeningen.
4. Marilyn Ferguson, *The Aquarian Conspiracy* (Los Angeles: Tarcher, 1980).
5. Reclametekst op de voorpagina van brochure '*Spirit of Peace: Culture, Religion and Science at a Turning Point*. Intercultural Gathering in Amsterdam, 2-7 maart, 1985.
6. *Ibid.*
7. Jiro Ushio, geciteerd in 'Innovation to Creation: Japan Charts a New Course', in *Time*, Special Advertising Section, 11 maart 1985, p. 3.
8. Ferguson, geciteerd in Johanneke van Slooten, 'Nobelprijs op zak, maar wel lullen over het maandenken', in *de Volkskrant*, Het Vervolg-katern, 15 sept. 1984, p. 3.
9. Ellul, *System*, p. 178.
10. *Ibid.*, p. 168.

11. Ibid., pp. 259-60.
12. Ibid., p. 109.
13. Bill Wahpepah, uit zijn toespraak in café 'Het Varkentje' in kraakpand Tetterode, Amsterdam, maart 1984, ontleend aan de film *Het is de Aarde die Huilt*, geproduceerd door stichting Re Run Producties, Amsterdam, 1986.
14. Silko, *Ceremonie*, pp. 210-11.

10. De vier ruiters van de Apocalyps

1. Ontleend aan Bolton, *Coronado: Knight of Pueblos and Plains*, p. 69.
2. Citaat van Lilly, een van de hoofdpersonen in D.H. Lawrence's roman *Aaron's Rod* (New York: Thomas Seltzer, 1922), pp. 113-14.
3. D.H. Lawrence (DHL), *Apocalypse* (met een introductie van Melvyn Bragg, geredigeerd door Mara Kalnins, London: Granada, [1931] 1981), p. 110.
4. Ibid., pp. 173-74.
5. Frieda Lawrence over DHL, *Memoirs and Correspondence* (1961), geciteerd in H. Coombes (ed.), *D.H. Lawrence: A Critical Anthology* (Harmondsworth: Penguin Books, 1973), p. 312.
6. DHL, *Studies in Classic American Literature* (Harmondsworth: Penguin Books, [1923] 1981), p. 134.
7. DHL, geciteerd in Henry Miller, *The World of Lawrence: A Passionate Appreciation* (Santa Barbara, Cal.: Capra Press, 1980), p. 125.
8. George J. Becker over DHL, in *D.H. Lawrence* (New York: Frederick Ungar, 1980), p. 135.
9. DHL, 'Taos', in E.D. McDonald (ed.), *Phoenix: The Posthumous Papers of D.H. Lawrence* (London: William Heinemann, 1936), p. 101.
10. DHL, 'New Mexico', in A.A.H. Inglis (ed.), *A Selection from Phoenix* (Harmondsworth: Penguin Books, [1936] 1968), pp. 126-30.
11. DHL, *Mornings in Mexico* (London: William Heinemann, [1927] 1950), pp. 87-88.
12. DHL, 'Indians and an Englishman', in *Phoenix: The Posthumous Papers of D.H. Lawrence*, p. 94.
13. Ibid., pp. 98-99.
14. DHL, in een brief aan Ernest Collings (gedateerd 17 jan. 1913), geciteerd in James T. Boulton (ed.), *The letters of D.H. Lawrence, Vol. I* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1979), p. 503.
15. Ibid.
16. DHL, *Apocalypse*, p. 110.
17. DHL, *Studies in Classic American Literature*, pp. 144-46.
18. Ibid., p. 27.
19. Becker, *D.H. Lawrence*, pp. 143-44.
20. DHL, 'New Mexico', pp. 132-33.
21. DHL, 'Pan in America', in *Phoenix: The Posthumous Papers of D.H. Lawrence*, p.

- 22.
22. Ibid., p. 23.
23. Ibid.
24. Ibid., pp. 24, 27, 29, 31.
25. DHL, 'New Mexico', pp. 131-32.
26. Morris Berman, *The Reenchantment of the World* (Ithaca, New York: Cornell Univ. Press, 1981), p. 23. Dit boek is vertaald onder de titel *De terugkeer van de betovering* (vertaling Jacob Groot, Amsterdam: Bert Bakker, 1986).
27. David Lovekin, 'Technology as the Sacred Order', in Paul T. Durbin (ed.), *Research in Philosophy & Technology, Vol. 3*, pp. 203-04.
28. Ellul, *Perspectives*, p. 70.
29. Zie DHL, *Apocalypse*, pp. 133-35 en p. 138.
30. Paul Feyerabend, geciteerd in Frans Boenders, *Denken in Tweespraak* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1978), pp. 83-84.
31. Protagoras, geciteerd in Robert Nisbet, *History of the Idea of Progress* (New York: Basic Books, 1980), p. 22.
32. DHL, *Apocalypse*, pp. 36-37.
33. Ibid., p. 20.
34. Ibid., p. 150.
35. Ibid., pp. 88, 150.
36. Ibid., pp. 47.
37. Ibid., p. 151.
38. Ibid., pp. 147-48.
39. DHL, 'Introduction' (inleiding tot het boek *The Dragon of the Apocalypse* van Frederick Carter, 1936), opnieuw gepubliceerd in *A Selection from Phoenix*, p. 546.
40. Melvyn Bragg, 'Introduction', in DHL, *Apocalypse*, p. ix.
41. Bragg over DHL, *ibid.*
42. Informatie ontleend aan John Collier, die wordt geciteerd in Edward Nehls (ed.), *A Composite Biography, Volume Two, 1919-1925* (Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1958), p. 230.
43. N. Scott Momaday, *Onder een dak van dageraad* (vertaling van *House Made of Dawn*, 1968, vertaald door Lieke Frese, Haarlem: In de Knipscheer, 1978), pp. 25-26.
44. Ontleend aan Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb*, p. 450, en Los Alamos National Laboratory (ed.), *Los Alamos 1943-1945; The Beginning of an Era* (Los Alamos, New Mexico, 1984), pp. 8-10.
45. Kevles, *The Physicists*, p. 217.
46. Ibid., p. 218.
47. Ontleend aan Szasz, *The Day the Sun Rose Twice*, p. 17 en Phyllis K. Fisher, *Los Alamos Experience* (Tokio: Japan Publications, 1985), p. 25.
48. Ontleend aan Gregg Herken, 'Mad About the Bomb', in *Harper's*, nr. 267, dec.

- 1983, p. 52.
49. Oppenheimer, geciteerd in Szasz, *The Day the Sun Rose Twice*, p. 89.
 50. Oppenheimers speech op 16 nov. 1945, geciteerd *ibid.*, p. 174.
 51. Oppenheimer, geciteerd in Herken, 'Mad About the Bomb', p. 49.
 52. Oppenheimer, geciteerd in Fisher, *Los Alamos Experience*, p. 249.
 53. Anne Herbert, geciteerd in 'The Day After Trinity' (bespreking van de gelijknamige PBS-documentaire, geen auteur vermeld), in *The CoEvolution Quarterly*, herfst 1981, p. 56.
 54. Ontleend aan Herken, 'Mad About the Bomb', p. 51.
 55. Fisher, *Los Alamos Experience*, p. 247.
 56. Isador Rabi, geciteerd in Herken, 'Mad About the Bomb', p. 51.
 57. Rabi, geciteerd in Fisher, *Los Alamos Experience*, p. 248.
 58. Rabi, geciteerd in Szasz, *The Day the Sun Rose Twice*, p. 176.
 59. Rabi, geciteerd in Herken, 'Mad About the Bomb', pp. 51-52.
 60. Ontleend aan Herken, 'Mad About the Bomb', p. 54.
 61. Silvi Soloman, geciteerd in Cree McCree, 'Bombsville, U.S.A.' in *US*, 15 dec. 1986, p. 45.
 62. Ontleend aan McCree, 'Bombsville, U.S.A.', p. 41.
 63. *Ibid.*, p. 42.
 64. Ontleend aan Szasz, *The Day the Sun Rose Twice*, pp. 170, 211n.
 65. Dit citaat en alle hierna volgende citaten van Thomas Grissom zijn ontleend aan twee korte teksten: 'All My Friends Build Bombs. An Interview with Thomas Grissom', in *Ground Zero*, herfst 1986, pp. 2-3 en Grissoms eigen verklaring 'To A Few Friends...', afgedrukt in het tijdschrift van *Peace Center*, okt./nov. 1986, p. 2.
 66. Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 57.
 67. Stanislaw Ulam, geciteerd in Szasz, *The Day the Sun Rose Twice*, p. 10.
 68. Freeman Dyson, deels geciteerd in Easlea, *Fathering the Unthinkable*, p. 162, deels in (geen auteur vermeld) 'The Day After Trinity', p. 57.
 69. Ontleend aan H.M. Daleski, *The Forked Flame: a study of D.H. Lawrence* (London: Faber and Faber, 1965), p. 221.
 70. DHL, *Apocalypse*, p. 128.
 71. DHL, geciteerd in Miller, *The World of Lawrence*, p. 211.
 72. DHL, 'Pan in America', p. 31.
 73. Étienne de la Boétie, *De vrijwillige slavernij* (vertaling van *Discours de la Servitude volontaire*, 1577, vertaald door Ewald Vanvugt, Haarlem: Onze Tijd/In de Knipscheer, 1980), pp. 16, 17, 18, 31.

11. Wij leven in een bezeten wereld

1. Kwalificatie afkomstig van Bernard Pivot van het Franse tv-programma *Apostrophes*, geciteerd in Fred Backus, 'Filosoof George Steiner: Had God de grote mannen

- maar echt groot gemaakt', in *het NRC-Handelsblad*, Cultureel Supplement, 4 dec. 1987, p. 6.
2. Henriette Reerink en Bas Sensius, 'Skriptinterview George Steiner', in *Skript*, jrg. 7, nr. 3, sept. 1985, p. 162.
 3. Dit citaat van de inleider en de hierna volgende citaten van Steiner zijn (tenzij anders vermeld) ontleend aan eigen aantekeningen.
 4. Johan Huizinga (1872-1945), *In de Schaduwen van Morgen: een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (Haarlem: Tjeenk Willink & Zoon, 1935).
 5. Zie *ibid.*, pp. 197-226.
 6. Steiner, geciteerd in Backus, 'Filosoof George Steiner'.
 7. B.N. Leverland en J.D. Bangs, *The Pilgrims in Leiden, 1609-1620* (Leiden: Pilgrim Documents Center of the Muncipal Archives, 1984), p. 1.
 8. *Ibid.*, p. 13.
 9. *Ibid.*, p. 18.
 10. George Steiner, *In de burcht van Blauwbaard: Een analyse van de westerse mens en zijn cultuur* (vertaling van *In Bluebeard's Castle: Some notes towards the re-definition of culture*, 1971, vertaald door Peter Bergsma, N.D., pp. 13-14, 84).
 11. *Ibid.*, p. 138.
 12. Steiner, geciteerd in Backus, 'Filosoof George Steiner'.
 13. Willy van Strien, 'Nieuwe materialen bieden basis voor grote technologische ontwikkeling', in *Mare*, 29 april 1987, p. 9.
 14. P.H. Kes, geciteerd in Kees Roos, 'Supergeleiding bij toeval ontdekt', kopie, bron onbekend, datum: maart 1987.
 15. Bateson, geciteerd in Brand, 'Both Sides of the Necessary Paradox', p. 32.
 16. Steiner, geciteerd in Reerink en Sentius 'Skriptinterview George Steiner', p. 170.
 17. Steiner, *Blauwbaard*, p. 94.
 18. *Ibid.*, p. 98.
 19. *Ibid.*, pp. 138-39.
 20. *Ibid.*, p. 139.
 21. *Ibid.*, p. 140.
 22. Ontleend aan Backus, 'Filosoof George Steiner'.
 23. Steiner, *Blauwbaard*, p. 144.

12. Na alle wetenschap

1. John B. Stallo, geciteerd in Kevles, *The Physicists*, p. 30.
2. Hans Vaihinger (1852-1933), *Die Philosophie des Als Ob: System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus* (Berlin: Verlag von Reuther & Reichard, 1913).
3. Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason: From Judgment to Calculation* (San Francisco: W.H. Freeman and Company, 1976), pp. 266-67.
4. GB, *Steps*, p. 208.

5. F. Scott Fitzgerald, geciteerd door Michiko Kakutani (in zijn bespreking van het boek 'Reasons to Live' van Amy Hempel), *International Herald Tribune*, 20 mei 1985.
6. Bateson, *Mind and Nature*, p. 243.
7. Jacques Ellul in een (ongepubliceerd) interview dat medewerkers van stichting Re Run Producties in dec. 1990 met hem hielden.
8. Jacques Ellul, *Subversief Christendom* (vertaling van: *La subversion du christianisme*, 1984, vertaald door Gerrit Brinkman, Kampen: Kok Agora, 1987), p. 53.
9. Bateson, geciteerd in Brand, 'Both Sides of the Necessary Paradox', p. 35.
10. Bateson, *Mind and Nature*, p. 245.
11. Ibid., p. 242.
12. Ibid., p. 243n.
13. Ibid., pp. 68-69.
14. Ibid., pp. 243-44.
15. Alfred Russell Wallace, 'On the Tendency of Varieties to Depart Indefinitely from the Original Type', in *Linnean Society Papers*, London, 1858, geciteerd ibid., p. 195.
16. Bateson, geciteerd in Brand, 'Both Sides of the Necessary Paradox', p. 28.
17. Bateson, *Mind and Nature*, pp. 158-59.
18. Silko, *Ceremonie*, pp. 142-43.
19. Bateson, *Mind and Nature*, p. 246.
20. Ellul, *Perspectives*, p. 71.
21. Bateson, *Mind and Nature*, pp. 64-65.
22. 'Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît point.' Blaise Pascal (1623-1662), *Pensées*, geciteerd in Lipset, *Gregory Bateson*, p. 258.
23. Bateson, *Mind and Nature*, p. 140.
24. Bertolt Brecht, *Galileo* (vertaald door Charles Laughton, New York: Grove Press, [1940] 1977), pp. 83-84.
25. Octavio Paz, *Alternating Current*, (New York: Viking Penguin, 1973), geciteerd in Berman, *The Reenchantment of the World*, p. 6.